

KİTAP İNCELEMESİ

**AKMANDOR N., PAZARCI H. VE KÖNİ H.,
ORTADOĞU ÜLKELERİNDE SU SORUNU,
TESAV, Toplumsal, Ekonomik, Siyasal
Araştırmalar Vakfı, Yayın No: 4, (Ankara:
Nurol Matbaası, 1994) 99 s. + ekler.
(ISBN kaydı yok)**

Metin ERDEM*

Tatlı su kaynaklarının kullanımı son yüzyılda ülkelerinden yer alan devletler arasında uluslararası ilişkiler ve hukuk bakımından ciddi uyuşmazlıklara konu olmuştur¹. Dicle ve Fırat Akaçlama Havzası bakımından yukarı kıyıdaş devlet konumunda bulunan Türkiye², Güneydoğu Anadolu Projesi'ni³ uygulamaya koymasını izleyen

-
- (*) LL.M. (Exon), UNILS'94 (Ceneva), Avukat (Istanbul Barosu); Faculty of Laws, Queen Mary & Westfield College, University of London, Mile End Road, London E1 4NS, UK (Eylül 1994).
- (1) Uluslararası su yollarından ulaşım dışı yaralanmalarla ilgili olarak ortaya çıkan ilk önemli devletlerarası uyuşmazlık, 1895 tarihinde Rio Grande nehrinin yukarı kıyıdaş ABD tarafından kullanılmasıyla Meksika'nın bu sulara olan haklarını ihlâl ettiğine yönelik iddialarına ilişkindir. Uyuşmazlığın çözümünde, ABD'nin 1906'da Rio Grande Sularının Sulama Amaçlarıyla Adil Bir Şekilde Dağıtımına ilişkin Meksika ile yapmış olduğu bir andlaşmadaki tavrını belirleyen Başsavcı Harmon'un mütalâasında, uluslararası hukukta bir kuralın henüz oluşmadığı bu konuda, devletin ülkesi üzerindeki yetkisi ve egemenliği zorunlu olarak mutlak ve münhasır olduğunu ve söz konusu olabilecek herhangi bir istisnai kısıtlamanın dayanağını yine devletin rızasında bulabileceğini ileri sürmüştür. Bu konuda mükemmel bir araştırma ve diğer doktriner incelemeler için bkz. Sar C., *Uluslararası Nehirlerden Endüstriyel ve Tarımsal Amaçlarla Yararlanma Hakkı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 303, (Ankara: Sevinç Matbaası, 1970) s. 104-215 ve yazarın tüketici bir şekilde zikrettiği ilgili kaynakça, s. 323-38.
- (2) Dicle ve Fırat nehirleri havzasının coğrafi konumuna ilişkin bkz. Cressey G.B., "Geographical Review: The Shatt al-Arab Basin", [1958] 12 Middle East J. 448-60; Anderson E.A., "Hydropolitics: The Source of Power", [1991] Geographical Magazine-March Issue 12-5; Anderson E.A., "The Tigris-Euphrates Basin" Paper submitted to the Roundtable Discussions on Transboundary Watercourses held by Bilkent University at Ankara on 26th and 27th November 1990.
- (3) Bkz. Bağış A.İ., *G.A.P.; Southeastern Anatolia Project*, (Istanbul: Interbank, 1989); Kollars J.F. & William A.M., *The Euphrates River and the Southeast Anatolia Development Project*, (Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1991) passim.

dönemde aynı coğrafi havzada aşağı kıyıdaş devletler olan Suriye ve Irak'ın giderek yoğunlaşan tepkilerine maruz kalmıştır⁴. Uluslararası hukukta uluslararası suyunun ulaşım dışı kullanımlarını düzenleyen kuralların henüz oluşum aşamasında olması, sorunun daha çok bir siyasi uyuşmazlık niteliği kazanmasına neden olmaktadır⁵. Hiç şüphesiz buna en büyük etken, söz konusu projelerin içerdiği ekonomik yatırımların hacmi ve bunlara bağlanan büyük çaplı ekonomik yarar beklentileridir⁶. Üç ülkenin de suyu gelecekteki ekonomik gelişmelerinin anahtarı olarak görüp bundan azami derecede faydalanma çabasına girişmeleri uyuşmazlığı bir çıkmaza sürüklerken, bir yandan soruna taraf devletlerin ulusal güvenlik ve içişlerine yönelik diğer tehdit unsurlarına bir siyaset malzemesi olarak başvurmaları ve öte yandan bu ülkelerin kamuoyunda kötümser tabloların çizilmesi siyasi iktidarların karar verme sürecinde olumsuz etkilenmesi sonucunu vermektedir⁷.

Toplumsal, Ekonomik ve Siyasal Araştırmalar Vakfı (TESAV) su sorununu bu boyutlarda incelemek üzere bir araştırma projesini kapsamına alarak, bunun tasarımı ve yürütülmesinde üzerinde durulacak konulara ışık tutmak amacıyla 4 Haziran 1994 tarihinde "Ortadoğu Ülkelerinde Su Sorunu" konusunda bir sempozyum düzenlemiştir⁸. Söz konusu kitapçık⁹ bu sempozyumda sunulan Dr. Müh. Neşet Akmandor'un ilk bölümde "su sorununun fiziksel boyutları"nı, Prof. Dr. Hüseyin Pazarıcı'nın ikinci

(4) Bu iki ülkenin Türkiye ile olan ilişkilerinde sınır aşan suların neden olduğu uyuşmazlıklar için genel olarak bkz. Bağış A.İ. (Ed.), *Water as an Element of Cooperation and Development in the Middle East*, Hacettepe University-Friedrich Naumann Foundation in Turkey, (İstanbul: Ayna, 1994) passim.; Kut G., "Ortadoğu'da Su Sorunu ve Türkiye" *Ortadoğu Sorunları ve Türkiye*, Ed. H. Ülman, (İstanbul: Türkiye Sosyal, Ekonomik, Siyasal Araştırmalar Vakfı, 1991) s. 110 et seq.; Kut G., "Ortadoğu Su Sorunu: Çözüm Önerileri" *Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu*, Ed. S. Şen, (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1993) s. 473-84; Okman C., "Su Sorunu ve Ortadoğu'da Stratejik Durum", idem, s. 401-34; Versan R., "Güneydoğu Anadolu Projesi ve Hukuk Açısından Türk-Arap İlişkileri", idem, s. 435-46.

(5) Cohen J.E., "International Law and the Water Politics of the Euphrates" [1991] 24 NYUJIL & P s. 528; Çandar C., "Türkiye İçin Bir 'Supolitik' Olabilir mi?", idem, s. 447-54.

(6) Inan K., "The Southeastern Anatolia Project and Its Contribution to Regional Cooperation in the Middle East", (1989) 4 Studies on Turkish-Arab Relations 47-60; Inan K., "Southeastern Anatolia Project and Turkey's relations with the Middle-Eastern Counties", *GAP: Today and Tomorrow*, (1990) 9 Middle East Business & Banking 4-6.

(7) Genel olarak bkz. Bulloch J. & Darwish A., *Su Savaşları: Ortadoğuda Beklenen Çatışma*, Tercümesi M. Harmancı, (İstanbul: Altın Kitaplar, 1994) s. 53-71; Ekonomi Politika, Özel Ek/Su Sorunu, 15-22 Ağustos'93, *Ortadoğu ve Türkiye'yi Kuşatan Su Sorunu: Su Savaşının Eşiğinde...*; Cf. Alacakaptan A.G., "Sınır Aşan Sularımız Dicle ve Fırat'ın, Arap Komşularımızla Büyük Sürtüşmeye Neden Olma Beklentileri Abartılıdır." *Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu*, Ed. S. Şen, (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1993) s. 455-72; Oktay E. ve Özücan I., "Söyleşi: Ortadoğuda Su Sorunu", (1992) 329-30 İktisat Dergisi 59-64; Vesilind P.J., "Middle East's Water: Critical Resource", (1993) 183/5 National Geographic 38-71.

(8) Bkz. Erol Tuncer'in kitaba 'Önsöz'ü, s. 1-3.

(9) Bundan sonra atıflarda "kitap" olarak anılacaktır.

bölümde "su sorununun hukuksal boyutları"nı ve üçüncü bölümde ise Prof. Dr. Hasan Köni'nin "su sorununun siyasal boyutları"nı inceledikleri bildirilerden oluşmaktadır. Ayrıca bildirileri takip eden tartışmalarda katılımcıların beyanlarının da özetlendiği bir bölüm kitabın kapsamına alınmıştır. Her üç bildiride sunucuların sadece su sorunu hakkındaki temel teorik bilgileri değil ve fakat Türkiye'nin ilgili uygulamalarındaki kişisel deneyimlerini de yansıtan verileri içermektedir. Bu bakımdan özel bir öneme sahiptir.

Akmandor bildirisinde teknik açıdan su sorununa yaklaşırken, Ortadoğu'da tatlı su kaynaklarının niceliksel olarak yetersizliğine işaret ederek, bölge devletlerinin kıyıdaş oldukları nehirlerin sularını uygun ve akılcı kullanım yöntemleriyle işbirliği esası çerçevesinde hakça paylaşmamalarının uyuşmazlığa temelde sebep teşkil ettiğini belirlemektedir¹⁰. Buna karşılık, uluslararası hukuk kapsamında "hakça işbirliği andlaşmalarına dayalı çözümleri içeren [gerçekçi] altyapı projeleri" ile "nüfus dahil su tüketim artışlarını frenleyecek teknik ve idari önlemleri" önermektedir¹¹. Bunun bir gereği olarak ortaya çıkan "Dicle ve Fırat nehir havzalarını beraber düşünmek"¹², bugün artık uluslararası teamül kuralı niteliğini kazanmış olan "adil ve makul kullanım"¹³ ilkesinin ötesinde, uluslararası hukukun tedrici gelişimi içerisinde tartışılan "sürdürülebilir"¹⁴ ya da "optimum"¹⁵ kullanma gibi hukuk prensiplerini içeren çağdaş kavram -"sürdürülebilir kalkınma"¹⁶- ile de uyum birliği içerisinde. Nehir havzası kavramının dışında kalan sığ (serbest) ve derin (sıkışmış) yer altı sularının akaçlama havzası içinde düşünülerek

(10) Idem, s. 5-10.

(11) Idem, s. 14.

(12) Idem, s. 12; "havza" kavramı için genel olarak bkz. Erdem M., "The Legal Analysis of a Geographical Concept: 'International Watercourse Basins' " *Profesör Edip Çelik'e Armağan: Uluslararası Hukuk Makaleleri*, Ed. T. Tarhanlı, İstanbul Üniversitesi Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, (İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1994) henüz basılmaktadır.

(13) Uluslararası Hukuk Demeği 1966 Helsinki Kuralları, madde IV, The International Law Association, Report of the 52nd Conference Held at Helsinki in 1966 (London: ILA, 1967) s. 484 et seq.; BM UHK Uluslararası Suyollarından Ulaşım-dışı Yararlanmalar Hukuku, 1991, Maddeler Tasarısı madde 5, (1992) 3 Colorado J Int'l Env'l L & Pol'y 1-334; Sınır aşan Suyolları ve Uluslararası Göllerin Kullanımı ve Korunmasına dair 1992 BM Helsinki Konvansiyonu, madde 2, para. 2, fıkra (c), (1992) 31 ILM 1312 et seq; Genel olarak bkz. Schwebel S.M., "Third Report on the Non-Navigational Uses of International Watercourses" Doc. A/CN.4/348, (1982) II/1 YILC s. 75 et seq.; McCaffrey S.C., "Second Report on the Non-Navigational Uses of International Watercourses" Doc. A/CN.4/399 and Add. 1 and 2, s. 101 et seq.

(14) Erdem M., "Sustainable Utilization of International Watercourses: A Legal Overview" *Law and the Environment*, Ed. by Thackwray D. & Chapman G., (1993) II/2 South-North Centre Series 55-69.

(15) Hafner G., "The Optimum Utilization Principle and the Non-Navigational Uses of Drainage Basins" (1993) 45 Austrian J. Publ. Int'l Law 113-46 passim.

(16) Erdem M., "1992 Birleşmiş Milletler Çevre ve Gelişme Konferansı" (1991) 11 M.H.B., s. 29-33.

aynı ilkeler doğrultusunda değerlendirilmesi bu gelişmenin tamamlayıcı bir unsurudur¹⁷. Ne var ki Akmandor, Fırat Nehri'ni "uluslararası sular" kapsamının dışında ama "sınır aşan sular" kavramı içerisinde bir sınıflandırmaya tabi tutarken, hangi ölçünün bu ayrımı haklı kıldığını göstermeyi ihmal etmektedir¹⁸. Eğer Pazarcı'nın tanımı esas alınacak ise, ayırım bunun yerine daha ziyade "uluslararası sular" kavramı tarafından birlikte ihtiva edilen "sınır aşan" ve "sınır teşkil eden" suyolları bakımından yapılmak gerekir¹⁹. Bu noktada Pazarcı'nın iki farklı coğrafi yapıya sahip nehir türleri arasında Latin Amerika teamül hukukundan etkilenerek izlediği²⁰ ve uygulanacak hukuk kuralları arasında bir farklılık gözetmek yolundaki yaklaşımı uluslararası suyolları hukukunun bugünkü genel görünümü içerisinde uygulamada ciddi birtakım güçlükler arzedecektir²¹.

Akmandor tebliğinde, uluslararası hukukta henüz oluşmakta olan ve devletlerin uluslararası suyollarından ulaşım dışı faydalanmalarını düzenleyen esasa ilişkin teamül kurallarının genel bir tespitinden sonra, Ortadoğu'daki tatlı su kaynaklarının fiilen kullanım oranlarına ilişkin bir tabloyu okuyucunun dikkatine sunmaktadır²². Yazar, özellikle Türkiye'nin aşağı kıyıdaş Suriye ve Irak devletleri tarafından sürekli şikayetine maruz kalan GAP'ın Dicle ve Fırat sularını düzenleyici etkilerinin bu devletlerin ülkelerinde mevsimsel kuraklık ve su taşkınlarını önleyerek gerçekte büyük yaralar getirdiğini ve bunun karşılığında itirazlara konu olan su taleplerinin suyun doğadaki ortalama akış debisinin çok üzerinde çıktığı iddiasıyla gerçekçi olmadığı gibi, uluslararası hukukun suların adil ve makul paylaşımında gözetilecek hakça ve akılcı ilkelerine de aykırılığına işaret etmektedir²³. Dicle ve Fırat havzası devletleri arasındaki ikili

(17) Kitap, op. cit., s. 13.

(18) Idem, s. 15.

(19) Idem, s. 44-6.

(20) Article 2 of the Declaration of Montevideo Concerning the Industrial and Agricultural Use of International Rivers, Approved by the seventh Inter-American Conference at its Fifth Plenary Session on 24th December 1933, Doc A/5409 (1974) II/2 YILC s. 212; Principle 2 of Resolution No. 25 of the Declaration of Asunción on the Use of International Rivers, Signed by the Ministers for Foreign Affairs of the States of the River Plate Basin at their Fourth Meeting held from 1 to 3 June 1971, Doc. A/CN.4/274, idem s. 322.

(21) Uluslararası Daimi Adalet Divanı Oder Nehri Uluslararası Komisyonu davasında böylesi bir ayırımın varlığını gözetmemiştir. "Territorial Jurisdiction of the International Commission of the River Oder" P.C.I.J. (1929), Series A, No. 23 (2 W.C.R. 609), bkz. Green L.C., *International Law through the Cases*, The London Institute of World Affairs, (London: Stevens & Sons Ltd., 1970) s. 351 et seq.; Lipper J., "Equitable Utilization" *The Law of International Drainage Basins*, Ed. by A.H. Garretson, R.D. Hayton, and C.J. Olmstead, The Institute of International Law, NYULS, (New York: Oceana Publ. Inc., 1967) s. 17.

(22) Kitap, op. cit., s. 19-29.

(23) Idem, s. 29-30.

görüşmeler sürecinde, 1980'den beri süregelen üçlü Karma Ekonomi Komisyonu Kararına (KEK) uygun Ortak Teknik Komite (OTK) toplantıları, 1987'deki Suriye ile yapılan KEK protokolü, 1990'da Türkiye'nin sınır aşan suların optimum, adil ve makul bir şekilde hakça ve akılcı kullanımını teklif ettiği 'Üç Aşamalı Plan'ı, 1992'deki OTK toplantısı ve Suriye ile 1993'deki toplantıların genel olarak başarısızlık sebepleri yazar tarafından tarihsel bir sistem ile aktarıldıktan sonra, Ortadoğu bölgesindeki su kıtlığına alternatif bir teknik çözüm olarak Barış Suyu Projesi gösterilmektedir. Sorunun nihai çözümünün BM UHK 1991 Maddeler Tasarısında yer alan adil ve makul kullanım ilkesi ve bunun belirlenmesinde esas alınacak unsurlar ile önemli zarar vermeme prensibine uygun olarak ikili anlaşmalarla işbirliğine dayanması gerektiği öne sürülmüştür²⁴.

Bu bağlamda sorunun hukuksal boyutu Pazarıcı tarafından ele alınarak, halihazırda uluslararası hukukun tedrici gelişimi içerisindeki durumu genel hatları irde- leniyor²⁵. Üç aşamalı planın içeriğinden Türkiye'nin adil ve makul kullanma ilkesini uluslararası teamül hukukunun bir prensibi olarak tanıdığı şüphesizdir²⁶. Belki çok daha ilginç olan bu prensibin "optimal" kullanım ilkesi ile birleştirilmiş olması durumudur²⁷. Bu uygulamada hakça kullanım ilkesinin ötesinde, kullanım hakkını salt ekonomik değerlerin belirlediği ihtiyaç ölçülerini aşan ve bu sulardaki ekonomik gelişmeyi çevresel kaygıların getireceği daraltıcı unsurlar içerisinde yeniden değerlendirmeye tabi tutulmasını gerektirebilir²⁸. Bu açıdan Türkiye'nin hukuksal görüşü, sadece uluslararası suyolları hukukunun tabii su kaynaklarının tahsisini *lex lata* düzenlediği varsayılan kuralları ile değil²⁹, ama bunun ilerisinde çevresel etkileri de kapsamına almayı hedef-

(24) Idem, s. 30-33.

(25) Idem, s. 46-51.

(26) Turkish Ministry of Foreign Affairs, *Three Staged Plan for Optimum, Equitable and Reasonable Utilization of the Transboundary Watercourses of the Tigris-Euphrates Basin*, annexed to a Press Release on the Water Summit Amongst Iraq, Syria and Turkey, Ankara, June 26-27, 1990; ayrıca bkz. Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın "Sınır aşan Sular"a ilişkin 10.02.1994 tarihli Notu (Her iki belgenin Londra Büyükelçiliği tarafından sağlanan fotokopileri yazarın dosyasındadır.)

(27) Ibid.

(28) Erdem, "Sustainable Utilization", op. cit., s. 59 et seq.; Utton A.E., "International Water quality Law", (1973) 13 *Natural Resources J.* 282-314, s. 309 et seq.; Lammers J.G., *Pollution of International Watercourses: A Search for Substantive Rules and Principles of Law*, (The Hague: Martinus Nijhoff Publ., 1983) s. 371; Moermond III J.O. & Shirley E., "Critical Essay: A Survey of the International Law of Rivers"; (1988) 16 *Denver J Int'l L & Pol'y* 139-59, s. 153-5.

(29) Uluslararası teamül hukuku kuralları niteliğini kazandığı ileri sürülen bu kurallardan esasa ilişkin olanları "adil ve makul kullanım ilkesi" ile "önemli zarar vermeme yükümü"dür. Usule ilişkin olarak ise "genel olarak işbirliği yapmak yükümü" ve buna bağlanan sair usuli yükümler gösterilir. Bkz BM UHK 1991 Maddeler Tasarısı, 5, 7 ve 8 ile 11'den 19'uncuya kadar olan maddeler, Draft Articles on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses and Commentaries thereto, Provisionally Adopted on First Reading by the International Law Commission at its Forty-Third Session, September 1991 (distributed to the members of the ILC); ikinci okumasını 1994'deki 46'ncı dönem

leyen *de lege ferenda* hukuk kavramlarını içeren ve kimi zaman "*Soft Law*"³⁰ olarak kabul edilen "sürdürülebilir kalkınma"nın gerektirdiği çağdaş prensiplerle de uyum arzeder³¹.

Bununla beraber, Pazarcı'nın tebliği birkaç noktada uluslararası hukukta söz konusu edilen bu ilkelerin uygulanması hususunda tereddütlere sebep olabilecek ifadeler yer vermektedir. Şöyle ki, teamül hukukunda uluslararası su yollarının "adil ve makul" bir şekilde hakça ve akılcı kullanılması ve uluslararası su yollarının kullanımında diğer devletlere "önemli zarar vermemek yükümü"nü varlığı meselesinde genel olarak bir görüş birliği hakim ise de, bunların bir somut olayda uygulanması, özellikle Dicle ve Fırat nehri su yolu havzasında olduğu gibi, mevcut su miktarının niceliksel olarak kıyıdaş devletlerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek miktarın altında olması durumunda oldukça ciddi potansiyel uyuşmazlıklara yol açabilecektir³². Bu iki kuralın uygulamada birbirleri ile olan ilişkilerinde hangisine üstünlük verileceği doktrininde ve BM Uluslararası Hukuk Komisyonu (UHK) çalışmaları sırasında üzerinde en çok tartışılan bir problem olarak ortaya çıkmıştır³³. Pazarcı'nın ifadesinden bir devletin kullanımında [önemli] "zarar ver-

yaz oturumunda tamamlayan BM Hukuk Komisyonu, 6. Komite'ye havale ettiği Uluslararası Suyolları Maddeler Taslağı'nın kabul edilen son şeklinde bu kuralların hukuku varlığı ve niteliği üzerinde temel bir değişiklik yapmak gereği duymamıştır. (resmi olmayan BM UHK belgeleri yazarın dosyasındadır.); ayrıca Handl G., "Balancing of Interests and International Liability for the Pollution of International Watercourses: Customary Principles of Law Revisited" (1975) 13 Canadian YIL 156-94; Handl G., "The Principle of <Equitable Use> as Applied to Internationally Shared Natural Resources: Its Role in Resolving Potential International Disputes over Transfrontier Pollution" (1978-79) 14 Revue belge de droit international 40-64.

- (30) Bu konuda genel olarak bkz. Birnie P.W. & Boyle A.E., *International Law & the Environment* (Oxford: Clarendon Press, 1992) s. 26-30; Handl G., "Environmental Security and Global Change: The Challenge to International Law" *Environmental Protection and International Law* Ed. by W. Lang et al. (London: Graham & Trotman, 1991) s. 63-4, reproduced in (1991) 1 YIEL s. 7-8; Riphagen W., "From Soft Law to Ius Cogens and Back" (1987) 17 Victoria Univ. Wellington L Rev. 81-99; "A Hard Look at Soft Law" (1988) 82 ASIL Proceedings 371-95; Cf. Weil P., "Towards Relative Normativity in International Law" (1983) 77 AJIL 413-42.
- (31) 1992 UN Helsinki Conventions on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes and on the Transboundary Effects of Industrial Accidents, (1992) 31 ILM 1312 ve 1330; International Conference on Water and the Environment: Development Issues for the 21st Century, 26-31 January 1992, Dublin, Ireland - *The Dublin Statement and Report of the Conference*, the UN Administrative Committee on Coordination Inter-Secretariat Group for Water Resources; "Protection of the Quality and Supply of Freshwater Resources" *The Earth Summit: The United Nations Conference on Environment and Development (UNCED)*. Ed. by S.P. Johnson, International Environmental Law and Policy Series, (London: Graham & Trotman, 1993) s. 333 et seq.
- (32) McCaffrey S.C., "The Evolution of the Law of International Watercourses", (1993) 45 Austrian J Publ. Int'l Law 87-111, s. 106-8.
- (33) McCaffrey, *ibid.*; McCaffrey S.C., "The Law of International Watercourses: Some Recent Developments and Unanswered Questions" (1989) 17 Denver J Int'l L & Pol'y 505-26, s. 508-10; McCaffrey S.C., "The International Law Commission and its Efforts to Codify the International Law of Waterways", (1990) XLVII Annuaire suisse de droit international 32-55, s. 48-52; McCaffrey S.C., "International Liability and International Watercourses: The Work of the International Law Commission Relating to International Pollution" *International Law and Pollution*, Ed. by D.B. Magraw, (Philadelphia: Univ. Pennsylvania Press, 1992) s. 105-6.

meme yükümü" onun bu suların hakça, makul ve optimal kullanımını sınırladığı gibi izlenim edinmek mümkün görünüyor³⁴. Bu durumda ortaya çıkabilecek bir sonuç, yukarı kıyıdaş devletin ülkesi içerisindeki su kaynaklarını hakça, makul ve optimal kullanıyor olsa bile bu kullanımları sonucunda aşağı kıyıdaş devletin benzeri kullanımlarına önemli zarar veriyor ise, kendi kullanımlarından -hakça, makul ve optimal de olsa- aşağı kıyıdaş devlet lehine kaçınması gerekecektir. Bu bizi önemli zarar vermeme yükümünün kıt su kaynaklarına uygulanmasında adil ve makul kullanma ilkesine göre üstünlüğü sonucuna götürür ki, bu bir anlamda aşağı kıyıdaş devletlerin ön kullanımlarına ayrıcalıklı bir nitelik kazandırmakla aynıdır, hatta bir yazarın iddia ettiği gibi bu "doğal durumun bütünlüğü doktrini"nin bir şekli olmanın ötesinde değildir³⁵. Öte yandan, böylesi bir yaklaşım son yıllarda çevre hukuku bakımından ağırlık kazanmaktadır. Şöyle ki, önemli zarar vermenin eşiğine ulaşmış olan kirlenme sonucunu yaratan kullanımların hakça ve makul olduğu ileri sürülemeyeceği öne sürülmüştür. Buna göre, ancak "önemli" ya da "ciddi" adledilebilecek zarar miktarının altında kalan kullanımların adil, makul veya optimal olup olmadığı ilgili unsurlar göz önüne alınarak ihtiyaçlara dayalı karşılıklı çıkarlar dengelenmek suretiyle taktir edilecektir³⁶. Bunun aksine, doktrinde "ikili test" diyebileceğimiz bir görüşü savunan okula göre, Uluslararası Hukuk Derneği'nin 1966 Helsinki Kurallarında ifadesini bulduğu şekilde adil ve makul kullanım ilkesinin zarar vermeme ilkesi karşısında, kirlenmenin kendisi kullanmanın bir şekli ya da bunun sonucu olarak görülür³⁸. Böylece adil ve makul kullanım doktrini ile bir devletin uluslararası suyollarından yararlanma faaliyetlerinin hukuka uygunluğunun ölçüsü, bu devletin "ba-

(34) Kitap, op. cit., s. 49; Pazarcı'nın kendi kitabında maalesef bu noktaya ışık tutacak herhangi bir açıklayıcı bilgi verilmemektedir. Bkz. Pazarcı H., *Uluslararası Hukuk Dersleri*, II. Kitap, (Ankara: 1990) s. 235-41.

(35) Dellapenna J.W., "Surface Water in the Iberian Peninsula: An Opportunity for Cooperation or a Source of Conflict", (1992) 59 *Tennessee L Rev.* 803-25, s. 820.

(36) Handl G., "National Uses of Transboundary Air Resources: The International Entitlement Issue Reconsidered", (1986) 26 *Natural Resources J.* 405-67, s. 414-27; Bimie & Boyle, op. cit., s. 226-9.

(37) Bourne C.B., "International Law and Pollution of International Rivers and Lakes" (1971) 6 *Univ. British Columbia L. Rev.* 115-36, s. 121-31; Bourne C.B., "Canada and the Law of International Drainage Basins" *Canadian Perspectives on International Law and Organization*, Ed. by R. St. MacDonald et al. (Toronto: 1974) s. 474; Bourne C.B., "International Law on Shared Fresh Water Resources" *Proceedings of the Conference on International Law: Critical Choices for Canada 1985-2000*, (Kingston: Queens L J Publ., 1986) s. 351-7; Utton, op. cit., s. 295-7; Ayrıca bkz, Uluslararası Hukuk Derneği'nin 1982 Konferansı'nda kabul edilen Uluslararası Akçama Havzasında Su Kirlenmesine ilişkin Montreal Kararı, Manner E. J. & Metsälampi V-M., *The Work of the International Law Association on the Law of International Water Resources*, The Finnish Branch of the International Law Association, No. 6, (Helsinki: ILA, 1988) s. 239-56.

(38) Springer A. L., *The International Law of Pollution: Protecting the Global Environment in a World of Sovereign States*, (Westport: Quorum Books, *Pollution in International Law*" (1977) 26 *ICIQ* 531-57, s. 544-8.

(39) Bkz. supra dn. 37.

siretli" ya da "makul" bir şekilde kullanıma girişmesine bağlı kılınır. Kısaca kullanma sonucu ortaya çıkabilecek zararın hukuki bir anlam kazanmasını sağlayacak sınır, zararlı addedilebilecek bu kullanımların diğer devletlerin aynı suya olan adil kabul edilen haklarından makul olmayan ölçülerde mahrum edilmesi ile orantılıdır; yoksa kendi başına -önemli bile olsa- zarara uğramak, buna neden olan kullanmaların hukuka aykırı sayılmasına yetmeyecektir. Bundan çıkan sonuç, yukarı kıyıdaş devletin uluslararası suyollarında kirlenmeye yol açan kullanmaları, adil ve makul sayıldığı sürece aşağı kıyıdaş devlete önemli zarara sebep olsa bile hukuken korunacaktır, çünkü hukuken yasaklanan, bir diğer devletin verimli ve faydalı görülerek haklı kılınan kullanmalarına verilen önemli zararlardır³⁹. Bu görüş altında Türkiye'nin Dicle ve Fırat sularından yararlanması adil ve makul sayılan payı içinde kaldığı sürece, aşağı kıyıdaş devletlere bu kullanmaların sonucu verebileceği zararlar, meğer ki önemli ya da ciddi sayılabilecek boyutlara ulaşmış olsa bile, uluslararası hukuk bakımından geçerli kabul edilmek gerekecektir. Ne var ki, böylesi bir sonucu kabul etmek kirlenmeyi düzenleyen çevre hukuku bakımından bir takım güçlükleri beraberinde getirecektir⁴⁰. Daha uygun görünen bir çözüm, suların tahsisi ile kirlenmesi arasında bir ayrıma giderek, ilkinin adil ve makul kullanma ilkesine tabi kılarken, ikinci halde önemli zarar vermeme yükümünün uygulanabileceğini kabul etmek olabilir⁴¹.

Bunun dışındaki bir başka nokta ise, uluslararası suyollarından yararlanma hakkının devletin ülkesi üzerindeki kullanımlarıyla ilgili olduğu ve bunun uluslararası hukukta bir paylaşma sorunu olarak tanınmadığı yolundaki bir ifadenin neden olabileceği bir kavram kargaşasıdır⁴². Eğer bundan maksat, adil ve makul *paylaşım* ilkesinin ardındaki "hakların eşitliği" genel prensibinin suların kıyıdaş devletler tarafından "eşit" bir şekilde bölünmesini gerektirdiği şeklinde bir yanlış anlayış ise, uluslararası hukukta böylesi bir görüş hiç bir dönemde hakim olmamıştır⁴³. Bununla birlikte, eski Roma hukuku döneminde ve geçen yüzyılda sınırlı olarak belli bir uygulama alanı bulmuş olan "ortak sular" kavramı bu tür iddialara mesnet teşkil etmiş ise de⁴⁴, bugünkü uluslararası hukukta hakim olan anlayış, Pazarıcı'nın da belirttiği gibi, bir uluslararası

(39) Bkz. supra dn. 37.

(40) Dickstein H.L., "International Lake and River Pollution Control: Questions of Method" (1973) 12 Columbia J Trans. L. 487-519, s. 495.

(41) Lammers J.G., "Commentary on Papers Presented by Charles Bourne and Alberto Székely" (1992) 3 Colorado J Int'l Env'l L & Pol'y 103-21, s. 108; Ayrıca Lammers J. G., " 'Balancing the Equities' in International Environmental Law" *The Future of the International Law of the Environmental*, Ed. by R-J. Dupuy, Workshop, The Hague, 12-14 November 1984, (Dordrecht: Martinus Nijhoff Publ., 1985) s. 153-63; Cf. Handl, "National Uses", op. cit., s. 419-20.

(42) Kitap, op. cit., s. 46.

(43) Lipper, "Equitable Utilization", op. cit., s. 44; Schwebel, "Third Report" op. cit., s. 76.

(44) Sar, op. cit., s. 47-9; Erdem, "The Legal Analysis of a Geographical Concept", op. cit., bölüm II 'Waters Common to All'.

"su [yoluna] kıyıdaş olan devletlerin, ülkeleri üzerindeki egemenlik haklarına bağlı olarak, bu sudan yararlanma hakkı bulunduğu"⁴⁵.

Uluslararası teamül hukukunun bu genel beyanı, Pazarcı'nın işaret ettiği bir başka soruya da açık yanıtıdır: bir uluslararası suyoluna kıyıdaş olmayan devlet bu suyolunun ihtiva ettiği sular üzerinde hiç bir hakka sahip değildir⁴⁶. Bunun aksine yapılacak iddialar uluslararası hukuk bakımından herhangi anlam ifade etmez. Ancak kıyıdaş devletlerin taraf olabileceği bölgesel bir su uyuşmazlığını uluslararası bir kimliğe bürümeyi haklı gösterecek bir kural uluslararası hukukta hiçbir dönemde söz konusu edilmemiştir⁴⁷.

Kitapçıktaki son bildiri su sorununun siyasi boyutuyla ilgili olup, Hasan Köni'ye aittir. İlk iki yazarın aksine, Köni Türkiye'nin uluslararası hukuk normlarına sıkı sıkıya sarılmasını siyasi bir zayıflık olarak nitelendirmektedir⁴⁸. Bu tebliğ genelde Batının ve Israel'in Türkiye aleyhine Arap ülkeleriyle işbirliği yaparak tatlı su kaynakları üzerinde bir siyasi uzlaşmazlık yaratma şüphelerine dayanmaktadır⁴⁹. Köni Amerikan iç hukukundaki sulara ilişkin düzenlemeler ile pazar ekonomisinde su bankalarına ilişkin uygulamaları emsal göstererek, "Arapların da Türk sularını belirsiz hukuk kuralları arkasına saklanarak değil, parasını ödeyerek almaları" gerektiği yönünde yerindeliği oldukça tartışmalı bir öneriyi getirmektedir⁵⁰. Genel olarak, Türkiye'nin uluslararası su politikalarında kararsız bir tavır izlemekte olduğu iddiasıyla eleştiren yazar⁵¹, demokratik yapılaşmanın ekonomik sorunların hallinde güçlükler getirirken ekonomik dış politikaların siyasi tercihleri olumsuz etkilediğini öne sürmektedir⁵². Bunların dışında tebliğde yer alan bazı beyanların gerçekleri tam yansıttığı da söylenemez: ABD ile Meksika arasındaki ilk uluslararası su çatışması 1954 senesinde Kolorado Nehri üzerinde⁵³

(45) Kitap, op. cit., s. 41; 1972 tarihli İnsanlık Çevresi üzerine Stockholm Beyannamesi'nin 21'inci maddesi, (1972) 11 ILM 1416, 1974 tarihli Devletlerin Ekonomik Hak ve Yükümlerine İlişkin Şartın 2'nci maddesi, (1975) 14 ILM 75, bkz. Erdem, "1992", op. cit., s. 27 ve 30-1, dn. 3 ve 9-11.

(46) Idem, s. 47 ve 54; BM UHK 1991 Maddeler Tasarısı'nın 2, 3 ve 4'üncü maddeleri bu hususu açık bir biçimde düzenlemiştir.

(47) Chauhan B.R., *Settlement of International Water Law Disputes in International Drainage Basins*, (Berlin: Erich Schmidt, 1981) s. 127-42; Cf. Dicle ve Fırat uyuşmazlığını uluslararası bir "su zirvesi" ile çözmek yolunda bir ilginç öneri için bkz., Güneş Gürseler, "Water Peace in the Middle East" (ilgili belgenin Londra Büyükelçiliği tarafından sağlanan fotokopisi yazarın dosyasındadır.)

(48) Kitap, op. cit., s. 64.

(49) Idem, s. 55-6, 58 ve 65-6.

(50) Idem, s. 56; Köni'nin Batının etkisinde kurulduğunu iddia ettiği Çevre Bakanlığı'nın yerindeliği hakkında şüphe duyması haklı gerekçelere dayanmamaktadır.

(51) Idem, s. 57.

(52) Idem, s. 64.

(53) Idem, s. 56-7.

değil, ama 1895'de Rio Grande Nehri sularının kullanması ile ortaya çıkmıştır⁵⁴. Öte yandan, bir devletin sularını öbür devlete zarar vermeyecek biçimde kullanma ilkesi bugün uluslararası geçerli olan tek kural olarak sayılamayacağı gibi, 1966 Helsinki Kuralları bu ilkedен ziyade kullanmaya ilişkin olarak adil ve makul faydalanma prensibini benimsemiştir⁵⁵. Bütün bunların yanısıra yazarın da belirttiği gibi, su sorununun PKK'ya uzanan siyasi boyutunun hukukun bu alanı düzenleyen kurallarının zaten kendi içerisinde var olan belirsizliğinde Dicle ve Fırat havzası uyuşmazlığına uygulanması azami derecede güçleştirdiği açıktır. Ancak bunun uyuşmazlığı tamamen bir siyasi kimliğe bürüyerek, buna taraf olan kıyıdaş devletlerin dışında kıyıdaş olmayanların da katıldığı uluslararası bir çözüm arayışına yöneltmesini haklı gösterecek hiç bir sebep yoktur⁵⁶.

Sonuç olarak bu kitapçık, son yıllarda önemi giderek farkedilen tatlı su kaynaklarına ilişkin karmaşık uluslararası sorunları çok boyutlu bir açıdan ele alarak, bu konuda halihazırda Türkiye'de mevcut olan büyük bir teorik boşluğu bir ölçüde doldurmaya yönelik yararlı bir adımı temsillemektedir. Kitapçıkta göze çarpan en ciddi eksik, tebliğlerde herhangi bir dipnot ya da atıfa yer verilmemiş olmasıdır. Bu ilgili okuyucular için büyük bir kayıptır. Bununla beraber, kitapçığın sonuna eklenen tablolar ve haritalar bu konuyla ilgilenenler için oldukça faydalı bilgileri içermektedir. Dicle ve Fırat nehir havzasının kıyıdaş devletler tarafından kullanıma tabi tutulmasının uluslararası sonuçları hakkında buna benzer daha pek çok araştırmalar yapılarak bu konudaki Türk doktrininin zenginleştirilmesi temenni edilir.

(54) Bu konuda doktrinde oldukça zengin kaynaklar mevcuttur ve Sar'ın kitabında oldukça ayrıntılı bir biçimde işlenmiştir. Bkz. Sar, "Uluslararası Nehirlerden" op. cit., s. 106 et seq.

(55) Supra s. 3 ve dn. 29; Contra Kitap, op. cit., s. 57.

(56) Köni haklı olarak bu yöndeki eğilimlerin yaratabileceği tehlikeye dikkatleri çekmektedir. Bkz. Idem, s. 58.